

טיפוסי התרגומים של פרקי אבות ללאדינו*

מבוא

חיבה יתרה נודעה למסכת פרקי אבות בקרב יהדות ספרד. תוכנם של מאמרי המוסד והחכמה שבה וסגנונה הקצר והענייני, כנוסח הפתגמים העממיים, גרמו לה שתהיה מקובלת מאוד על היהודים בכל תפוצותיהם.¹ הספרדים נוהגים לקרוא בשבתות שבין פסח לחג השבועות, פרק לשבוע, לתרגמה ללאדינו ולפרשה בספרדית-יהודית. בגלל יחסם המיוחד של היהודים לפרקי אבות, ובגלל הנוהג לקרוא בשש השבתות שבין פסח לשבועות, פרסמו קהילות הספרדים את המסכת בעברית ובתרגום כספר נפרד, ולא רק כחלק מן הסידור. התרגומים לפרקי אבות בלאדינו, כדרכם של התרגומים ללשונות היהודים, צמודים צמידות לשונית רבה למקור העברי, ותחבירם משקף את תחביר הלשון העברית. התרגום הוא מילולי ונוקשה עד כדי עיוות המבנה הספרדי הטבעי.² לדוגמא:

(1) 'כל ימי חיך' (ג, ח)³ מתורגם: 'טודוס דיאס די טוס וידאס'.⁴

* המחקר מומן בחלקו על-ידי מורשת יהדות המזרח שבמשרד החינוך והתרבות ועל-ידי רשות המחקר שבאוניברסיטת בר-אילן, ועל כך נחונה תודתי להם. למלכה מוצ'ניק ולדליה כהן אני מכירה טובה על עבודתן המסורה במחקר. יעמדו על הברכה גם עובדי בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, העובדים בספריית מכון בן-צבי וספרני הספרייה המרכזית באוניברסיטת בר-אילן, על עזרתם.

1 ראה: ש' שרביט, 'נוסחאותיה ולשונה של מסכת אבות', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשל"ו, עמ' 301–309.

2 ראה: H.V. Sephiha, *Le Ladino (Deutéronome)*, Paris 1973, pp. 42–116; idem, *Le ladino (Judeo-Espagnol Calque)*, Paris 1979, Tome 1, pp. 23–45.

3 מספור המשניות נעשה על-פי המשנה במהדורת אלבק-ילון, הוצאת מוסד ביאליק ודביר, ירושלים ותל-אביב תשי"ט. אין מספור למשניות בכל מהדורות התרגום שנבדקו, וגם במקום שיש מספור, אין אחידות ביניהן; לפיכך נבחר המספור המקובל בדפוסים.

4 סמ"ך מייצגת כאן /s/ פונטית. בדפוסים רבים כתובה האות שיי"ן לציון הגה זה. רק במקרים יוצאי דופן יצוין ייחוד הכתיב הזה. במקום שנוסח התרגום באותיות לאטיניות זהה לנוסחים באותיות עבריות, יירשם רק הנוסח העברי. סימן הגרש שלהלן יחליף את הרביעי, הסגול, הזרקא או מחצית

טודוס די אס [= כל ימים] ולא טודוס לוס די אס; טוס וידאס [= חיין] ברבים ולא טו וידה ביחיד, כמקובל בספרדית.⁵

(2) 'ואלו הן' (ב, ח) מתורגם: 'אי איסטוס אילייס' — ללא הפועל 'להיות', המחויב במשפט הספרדי (תחת: 'אי איסטוס סון אילייס').

(3) 'אם אין תורה אין דרך ארץ' (ג, יז) מתורגם: 'סי נו ליי נו קוסטומברי/אוזו די טיירה'. נו איי מציין 'אין'. בתרגום חסרה המלה איי המציינת 'יש', ורק השלילה מובעת במלה נו.⁶

שני עמודי כתב־יד קרוצים ומקוטעים של חלק מפרק ד' של פרקי אבות, המתוארכים לסוף ימי־הביניים, כנראה למאה הט"ו, נמצאו בידי ד"ר אליעזר גוטוירט במוזיאון הבריטי. התרגום כתוב באותיות לאטיניות ועתיד להתפרסם. לא נמצאו כתב־יד אחרים לתרגומים של פרקי אבות בלאדינו, ולפיכך מסתפקים אנו בתיאור הדפוסים המצויים.

כחמישים נוסחי דפוס נמצאו משנת שי"ב (1552) ועד ימינו, בשנת תשי"ט (1959). רוב הדפוסים מכילים את פרקי אבות כקונטרס עצמאי — משנה עברית ולעומתה התרגום בלאדינו; במיעוטם של הדפוסים מסופחים פרקי אבות לסידורי־התפילה או לשיר־השירים. אנו נתמקד כאן רק בתרגומים ללאדינו ולא בפירושים לספרדית־יהודית,⁸ אף שגם בתרגומים משתקפות לעיתים דרכי הפירוש למשניות.

דפוסים לפרקי אבות נמצאו מן הערים הבאות:⁹

פרארה: שי"ב (בסידור).

ונציה: תי"א, תנו"ו, תס"ז, תצ"ט, תק"ם.

אמסטרדם: תי"י (בסידור); תכ"ד, תמ"ג, תס"א, תס"ו, תע"ב, תפ"ד, תקכ"ו, תרכ"ז (כולם מסופחים לשיר־השירים).

העיגול המשמשים בדפוסים השונים כסימנים דיאקריטיים, כלומר: ג' במקום ג', ג', או ג'. ה"א תירשם בסופי מלים לציון תנועת a כמקובל ברוב הדפוסים, אף על פי שלפעמים כתובה שם אל"ף. מסיבות של נוחות בהדפסה הומרה כאן ה-*l* שבדפוסים באותיות הלאטיניות ב-s קטנה, כיוון שהיא ממילא מתחלפת ב-s חילוף חופשי, ומוגבלת בתפוצה רק לראש מלה או לאמצעה, והיא מוסכמה גרפמית בלבד.

5 רק בדפוס ונציה תנו"ו, תצ"ט ותק"ם נמצא הנוסח טו וידה.

6 רק בסידור פרארה ובנוסחי אמסטרדם: si no ay ley no ay uso de tierra

7 כיום מצויים גם תרגומים לספרדית קאטיליאנית, שנעשו לצרכי הקהילות האשכנזיות דוברות הספרדית בדרום אמריקה, כגון: פרקי אבות בתוך סידור תפילות נוסח אשכנז עם תרגום לספרדית, בואנוס איירס תר"ץ — ובהם לא נעסוק.

8 מקורם של הפירושים, שנכתבו ספרדית־יהודית, ביוון ובטורקיה: פירוש דניאל שלמה ציון נתפרסם בשאלוניקי תרע"ה, פירוש ראובן אליהו ישראל — באיזמיר תרפ"ד, ופירוש נסים בכר — באיסטנבול תשי"ד.

9 תיאור מפורט של המהדורות השונות לפרקי אבות בתרגומם ללאדינו עתיד להתפרסם בעל־ספר 'תשמ"הו'.

ליורנו: תק"נ[?]¹⁰, תרט"ו, תרכ"ה, תרכ"ו, תרל"ד, תר"ם, תר"ץ, תש"ז.
 שאלוניקי: תק"ס[?], תר"ו (בסידור), תרי"ח, תרכ"ג, תרל"ו, תרמ"ד [2X],
 תרמ"ו, תרנ"ג, תרס"ו, תרע"ה, תרפ"ח.
 בילגראד-וינה: תקע"ה (בסידור וכקונטרס עצמאי)¹¹, תרי"ח, תרס"ד (בסידור),
 תרס"ה.
 פיסא: תקפ"ב.
 וינה: תרי"ו, תרנ"ד, תרנ"ז.
 ירושלים: תרס"א.
 תל-אביב: תשי"ט.¹²

שבעה-עשר דפוסים מקורם באיטליה: שמונה מליורנו, חמישה מוונציה, שניים
 מפירנצי, אחד מפיסא ואחד מפרארה. תשעה נדפסו באמסטרדם שבהולנד. שלושה-
 עשר מקורם בשאלוניקי שביוון, חמישה בבילגראד (היא בלגראד) שביוגוסלביה,
 שלושה נדפסו בווינה, אחד בירושלים ואחד בתל-אביב, והוא צילום של דפוס וינה.
 הקדומים ביותר מקורם במערב, באיטליה ובהולנד (שי"ב ואילך). מאוחרים מהם
 בכמאתיים וחמישים שנה הדפוסים מן המזרח (תק"ס[?] ואילך).
 למרות הפיזור הרב מבחינת הזמן והמקום, ברור הוא שלפנינו טיפוסים אחדים,
 המתקבצים לדגמים בעלי אפיון מיוחד. אמצעים חיצוניים של כתב וכתב, נוסח
 הפתיחות בשערים ואוצר המלים, מעמידים אותנו על סוגים שונים של תרגומים.
 במסגרת מחקרנו כאן נתאר את המשותף לדפוסים ואת המפריד ביניהם, ונמיין אותם
 על פי תכונותיהם הלשוניות.

סוגי הכתב

- לפי כתבם נחלקים תרגומי הלאדינו לפרקי אבות לארבע קבוצות:
- א. הכתובים באותיות לאטיניות (מכאן ואילך 'הלאטיניים'), והם: פרארה שי"ב;
 ונציה תי"א, תס"ז; סידור פירנצי תצ"ו; כל נוסחי אמסטרדם.
  - ב. הכתובים באותיות רש"י, והם: בילגראד-וינה וינה תרי"ז.

10 עמוד השער חסר כאן ובשאלוניקי תק"ס, ולכן השנה משוערת.
 11 שניים שהם אחד. פרקי אבות מצורפים ל'סדר תקון שבת כמנהג ספרדים... בסופו. מספור העמודים
 עצמאי. גם הקולופון וזה לזה של פרקי אבות שהתפרסמו בספר נפרד. גם נוסחי תרס"ד-תרס"ה
 זהים.
 12 הוצאת סיני, תל-אביב 1959. בשער מצוין, שמקורו אצל יוסף שליוינגר בינה, והוא זהה לדפוס
 וינה תרנ"ז.

ג. הכתובים באותיות עבריות מרובעות ומנוקדים ניקוד מלא,¹³ והם הרוב: ונציה תנ"ו, תצ"ט, תק"ם; פירנצי תק"ט; וינה תרנ"ד, תרנ"ז; תל-אביב תשי"ט; כל נוסחי פיסא, ליוורנו ושאלוניקי.
ד. יוצא דופן מבחינה זאת הוא דפוס ירושלים תרס"א, הכתוב בכתב מרובע וללא ניקוד.

הערה מתודולוגית

כידוע, הדפוסים המעלים את הספרדית-היהודית באותיות לאטיניות חשודים עלינו כספרדיים גמורים. הם נכתבו בידי קהילת האנוסים, יוצאי ספרד ופורטוגל. זו היתה אריסטוקרטיה יהודית, שהתגאתה בשפתה הספרדית-טהורה, ומן הסיבה הזאת גם התמידה לפרסם את תרגומיה באותיות לאטיניות. לכן, אם ספרדית טהורה לפנינו, מה טעם לכללה במסגרת תיאורי הלאדינו, שהיא הספרדית-היהודית התרגומית המקובלת?

נימוקינו להכללת התרגומים הלאטיניים הם אלו:

1. מסורת התרגום אחידה היא בצמידותה הרבה לטקסט העברי (ראה 'מבוא', לעיל) בדפוסים כולם — ויהיו מוצאם וכתובם אשר יהיו — בשונה מן התרגומים שאינם משקפים את מסורת בני ספרד (ראה הערה 7 לעיל). מן הבחינה הזאת, אין התרגומים באותיות לאטיניות שונים מן התרגומים באותיות עבריות.
2. כל הדפוסים מאיטליה באותיות עבריות מגלים דמיון מפתיע לתרגומים הלאטיניים, למרות הגיוונים שידונו בהמשך.
3. אין להתעלם מכך, שביטויים מסוימים הם יהודיים ושייכים לרקע היהודי-דתי-תרבותי של המתרגמים, ובתור שכאלה הם משקפים מסורת לשון אותנטית של יהודים.
4. מכיוון שמטרתנו היא להגיע לשחזור המהדורות ששימשו יסוד לתרגומים השונים, וברי לנו שכולם ממשיכים מסורת יהודית שנתקיימה כבר בחצי-האי האיברי קודם הגירוש, חשוב לכלול גם את התרגומים הכתובים באותיות לאטיניות ומתעדים את אחת המסורות של הספרדית-היהודית בתרגומים לפרקי אבות.

סוגי הקולופונים ונוסחי הפתיחה

גם הקולופונים לפרקי אבות מגוונים הם; ברם, מצויות נוסחאות פתיחה דומות במהדורות שנדפסו במקומות שונים.

¹³ המנקדים עושים שימוש בסימני הניקוד הטברניים, אך בחילופים חופשיים בין קמץ לפתח, ובין שווא לסגול ולצירה.

בנוסחים הלאטיניים מאיטליה ומאמשרדם מצוי הנוסח הבא¹⁴:

(Estos son los) PERAKIM los quales se dizen los Sabathoth que ay entre Pesah y Sebuhoth (Cada Sabath uno)

שתרגומו: (אלו) הפרקים הנאמרים בשבתות שבין פסח לשבועות (בכל שבת אחד).

בדפוסי ונציה העבריים משנת תצ"ט ותק"ם מזכיר הנוסח את השער בנוסחים הלאטיניים, אך בחוספת עברית:

פרקי אבות עם פתרונו בלשון ספרד הנוהגות/ שוהגים לאמרם/ לאומרם בשבת/ בשבתות שבין פסח לשבועות.

אוש קואיש/ קואליש שי דיזין אין לוש שבתות קי איי אנטרי פסח אה שבועות און פור קאדה שבת. קון אה/¹⁵ לה דיקלאראסיון אין לאדינו אין לינואה איספאניולה.

[הם הנאמרים בשבתות ש(יש) בין פסח לשבועות אחד לכל שבת. בהבהרות בלאדינו בלשון ספרד].¹⁶

בוונציה תנ"ו ובפירינצי תק"ט, נוסח השער דומה בראשיתו:

פרקי אבות קון שו/סו¹⁷ לאדינו. שיינדו* שיירטו קי לה דוטרינה/ דוטרינא די אישטאס* שינטינשיאש* איש* די גראן פרוביגו/ פרוביגו קומו דיזי/ דיזין לה גמרא/ חז"ל קיירי שיאיר/ סיר בואינו אפירמי לאש* פאלאבראש* די אבות. שתרגומו: פרקי אבות עם תרגומו. כיוון שהעקרונות של המשפטים האלו הם בעלי ערך רב כפי שנאמר בגמרא/ שאמרו חז"ל מי שירצה להיטיב דרכיו ילמד את דברי אבות.

בוונציה תנ"ו נוספו משפטי הסבר אחדים בספרדית-יהודית, באשר למטרת התרגום לספרדית. בפירינצי תק"ט יש תוספת בעברית על איכות הדפוס ('נדפס מחדש באותיות חדשות וטוב נייר וגם דיו...') וכן 'הלע"ו כמו שאומרים בליוורני יע"א'.¹⁸ היינו, המתרגם או המביא לבית הדפוס (יצחק די משה די פאס) מסתמך על נוסח קדום של ליוורנו, שלא הגיע לידינו.

14 בסוגריים תוספת המופיעה ברוב הדפוסים. הכתיבים אינם אחידים:

'שבתות' — Sabathoth, Sabathoth, Sabatot

'פסח' — Pessah, Pesah

'שבועות' — Sebuoth, Sebuhoth

בוונציה תי"א כתוב dizen במקום dizen.

15 משני צדי הקו המלוכסן מובאים חילופי הנוסח בין ונציה תצ"ט לתק"ם. המלים אוש (בשני הנוסחים), אה, קואיש (בוונציה תצ"ט) הן, כנראה, השפעה פורטוגזית. בוונציה תק"ם יש תחתיהן לה, קואליש — כבספרדית.

16 המלה לאדינו כאן משמעותה 'תרגום', ולפיכך צוין שם הלשון לינואה איספאניולה.

17 כוכבית בצד המלה מציינת כתיב סמ"ך בפירינצי תק"ט במקום שי"ן שבוונציה תנ"ו.

18 ואכן, במלים רבות דומה נוסח פירנצי תק"ט לנוסחי פיסא וליוורנו, אם כי כתיבו דומה לשאר הטקסטים של איטליה, וראה להלן דוגמאות 55–60.

בדפוס פיסא וליוורנו, נוסח השער אחיד והוא כתוב עברית:

ספר פרקי אבות הנאמרים בשבתות שבין פסח לעצרת.
והיו לעדת בני ישראל למשמרת.
לדעת חכמה ומוסר לתהלה ולשם ולתפארת.
נדפסו מחדש עם לעז ספרד בהגהה מזוקקת ומאושרת.

במספר דפוסים מזרחיים (שאלוניקי תרל"ו, תרמ"ד [2א], תרמ"ז, תרנ"ג, תרס"ו, תרפ"ח; וינה תרנ"ד, תרנ"ז; ירושלים תרס"א; תל-אביב תשי"ט) נוסח השער אחיד והוא כתוב ספרדית-יהודית:

סדר/ ספר פרקי אבות איסטאמפארד'ה/ו קון ליטרה אירמוזה, אי לאדינאד'ה/ו מויי
ביין סיגון איל אוזו די מואיסטרה סיב'דאד' (אי קומפליד'ה/ו אין טוד'ו).
שחרגומו: סדר פרקי אבות מודפס באות יפה ומתורגם היטב לפי מנהג עירנו (מושלם
בכל).

שאר השערים שונים מאלו שהובאו לעיל, ואין גם בינם לכין עצמם מן המשותף. השער בדפוס סלוניקי תרכ"ג מציג את פרקי אבות כספר לימוד לתינוקות של בית-רבן. בשער בילגראד-וינה תקע"ה כתוב: 'סדר פרקי אבות על תרגום לאדינו. כוללים דברי מוסר השכל. ללמד לאדם דעת למצוא חן בעיני אלהים ואדם'. ודומה לו נוסח בילגראד תרי"ח, שבו נוסף מידע בעברית על ההקדמות בספר ועל המתרגם. ולבסוף, נוסח בילגראד תרס"ה מביא בספרדית-יהודית את ערכו של ספר פרקי אבות, הנקרא בין פסח לשבועות בקהילות המזרח והבלקן בנעימה מיוחדת מרחיבת-לב, המרפאה לנפש ומביאה בריאות לגוף ומכשירה את האדם בעולם הזה לחיי העולם הבא.

למרות רבגוניות השערים ניכר דמיון ביניהם. הנוסחים הלאטיניים ושניים מנוסחי ונציה מצד אחד, נוסחי פיסא וליוורנו מצד שני, ונוסחי שאלוניקי, וינה וישראל מצד שלישי יוצרים שלוש קבוצות ראשוניות הנבדלות זו מזו. בהמשך נראה, כי גם במאפיינים אחרים קיים דמיון רב בין הדפוסים שבכל אחת מן הקבוצות האלו.

בין מזרח למערב

שתי תכונות מבדילות את נוסחי שאלוניקי-בילגראד-וינה-ישראל, שנדפסו בתחומי האימפריה העות'מאנית (להלן — מזרחיים), מאלו שנדפסו באיטליה ובאמשטרדם (להלן — מערביים): א. השימוש במלים עבריות; ב. דרכי התרגום. א. בדפוסים המזרחיים רב השימוש במלים עבריות בתרגום. הדפוסים המערביים ממעטים להשתמש במלים עבריות, ותחתיהן באות מלים ספרדיות. המלים בטבלה 1 מעמדות מידגם מן המלים בתרגומים המזרחיים עם אלו שבתרגומים המערביים.

טבלה 1: השוואת השימוש במלים עבריות ולא עבריות בתרגומי המזרח והמערב

מראה מקום	דפוסים מערביים	דפוסים מזרחיים	נוסח עברי
א, א, יב	דיסיפולוס ¹⁹	תלמידים	(4) תלמידים
א, ה	איל אינפיירנו ²⁰	גיהנם	(5) גיהנם
א, יז	איל פרינסיפאל la sustancia	איל עיקר	(6) העיקר
(סיום) ²¹ מכוח ג, טז	אזיר מיריסיר alimpiar	דאר 'לתת' זכות	(7) לנפות
ב, א [3X] ועוד	אינקומינדאנסה, אינקומינדאנסאס	מצוח, מצוח	(8) מצוח, מצוח
ב, א [2X]	פיקאדו	עבירה	(9) עברה
ב, ב	איל מאיראל/איל פרינסיפי	הנשיא/איל נשיא	(10) הנשיא
ב, ה	איגנוראנטי/איניוראנטי plebeo/pueblo de la tierra	עם הארץ	(11) עם הארץ
א, ו; ב, ט, י, יב	קומפאניירו/קונפאניירו	חבר	(12) חבר
ב, יג	מילדאדורה די שמע lectura/leedura de sema(c)h	קריאת שמע	(13) קריאת שמע
ב, יג ועוד	אוראסיון ²²	תפילה	(14) תפילה

ב. שימושי לשון קבועים ואוצר המלים, מלמדים על מסורת תרגום מזרחית השונה מזו שבמערב. עשר הדוגמאות הבאות די בהן כדי להעמיד את הקורא על הבדלי הנוסח:

- (15) במקומות הבאים — משנת הפתיחה; ב, ז; ג, יא; ד, א, טז, יז [2X]; ה, יט; ו, ד, ז, ט — מתורגם 'העולם הבא' כך: במערב — איל מונדו איל וינידירו; במזרח — איל מונדו איל ב'יניין.²³
- (16) 'מתונים' (א, א): במערב — דיטארדאדוש, ואגארוסוס, esperantes; במזרח — דיטינידוס.
- (17) 'פורענות' (א, ז): במערב — daño, קאסטיגו, verganca; במזרח — מאל, מאליס.

19 כאמור (הערה 4), הנוסח העברי נרשם במקום שהוא זהה גם לנוסח הלאטיני.
20 רק בפרארה שיי"ב guehinan ובוונציה תי"א agueinan.
21 משנת הפתיחה לקוחה מסנהדרין י, א, והיא נאמרת לפני קריאת כל פרק. משנת הסיום בכל פרק לקוחה ממכות ג, טו.
22 רק בפרארה שיי"ב ובוונציה תס"ז tephilah.
23 רק פעם אחת בפרק ב, משנה ז, נוסחי ונציה באותיות עבריות מביאים את איל ויניין. בכל שאר המקרים הם זהים לנוסחים המערביים. בפרק ו, משנה ט, בנוסח בילגראד—וינה תקע"ה, וינה תרי"ז, מובא הנוסח איל ב'ינידירו, והוא חריג.

(18) 'בריות' (א, יב): במערב — קריאטוראס; במזרח — קריאנסאס, קריאדוראס.²⁴

(19) 'הרבה' (פתיחה; א, טו; ב, טז): במערב תמיד מוג'ו mucho (ההיגוי מוצ'ו); במזרח בדרך-כלל מונג'ו.

(20) 'אומדות' (א, טז): במערב — estimaciones, אטאסאמיינטוס, קונסידראסיוניש; במזרח — אומיד(י)אמיינטוס (מלה עברית בלבד ספרדי?).

(21) 'חמורה' (ב, א): במערב — גראוי, פיזאדה; במזרח — פיסגאדה.

(22) 'שם-שמים' (ב, ב, יב): במערב — נומברי דיל קריאדור; במזרח — נומבראדו דיל קריאדור, קואינטו דיל קריאדור (תרגום מפרש).

(23) 'תיכוח' (ב, י): במערב — טי קימיס (רפלקסיב); במזרח — סיאס קימאדו (סביל).

(24) 'שנאמר' (פתיחה; א, יח; סיום; ב, ט, יג ועוד): במערב — que assi / ansi es — dicho, que es dicho, como es dicho, קי אנסי דיזי איל וירסו, קומו דיזי איל וירסו; במזרח — קי אנסי דיזי איל פסוק [= 'שכך אומר הפסוק'; ושם לב לשימוש במלה 'פסוק' בעברית].

נראה אם-כך, שיש הבדלי נוסח בתרגום. פעמים אוחזים נוסחי המזרח מלה אחת או ביטוי אחד ואילו נוסחי המערב מגוונים מהם; ולהיפך, לעיתים מלה או ביטוי אחד מתרגמים את העברית בנוסחי המערב, ואילו נוסחי המזרח שונים מהם ומספקים ואריאציות אחדות. הדוגמאות מוכיחות בבירור שמסורות לשון מובחנות זו מזו לפנינו, וההפרדה ביניהן מחויבת מבחינת שימושי הלשון, העבריים כמו בסעיף א לעיל, או הספרדיים, כבדוגמאות 15–24.

הנוסחים שהתפרסמו במערב, באמשטרדם ובאיטליה, שונים אם-כן מן הנוסחים שהתפרסמו במזרח, בתחומי האימפריה העותומאנית; אך גם ביניהם אין אחדות מלאה. על-פי תכונותיהם הלשוניות ניתן למיין את הדפוסים המערביים לשלושה:

1. הנוסחים הלאטיניים; 2. נוסחי פיסא וליוורנו; 3. שאר הדפוסים באותיות עבריות, מאיטליה בלבד.

1. הנוסחים הלאטיניים

הנוסחים הלאטיניים מיוחדים, כאמור: הם הקדומים מבין הדפוסים, הם כתובים באותיות לאטיניות תחת האותיות העבריות שבכל הנוסחים האחרים, ונוסחאות

²⁴ שלוש מלים בנות מוצא אחד, אך נוצר ביניהן בידול סמנטי. בספרדית הקאסטיליאנית קריאטורה = 'ילד' או 'בריה'. בפורטוגזית קריאנסה = 'ילד' בלבד, וקריאדורה 'בריה'. בספרדית-יהודית קריאטורה = 'ילד', ואילו קריאנסה, קריאדורה = 'בריה, ברואה', ומכאן ההבדל בשימוש.

הפתיחה שלהם שוות. הם נבדלים מן הנוסחים המערביים האחרים בתופעות של כתיב, המעידות על הגייה, ובנוסחאות תרגום.

א. שלוש תופעות כתיב מאפיינות את הנוסחים הלאטיניים: (1) חילופי $i-y/j$; (2) חילופי $u-v/b$; (3) שימושי x בהקשרים ההגויים [š] בספרדית-היהודית (העיצור שהפך ל- j [חוּטָא] בספרדית הקאסטיליאנית).²⁵ חילופי האותיות $i-y/j$ מלמדים על היגוי דומה של העיצור החיכיי-מכתשי j ושל התנועה המיוצגת באותיות i ו- y .²⁶ חילופי $u-v/b$ מלמדים על היגוי דו-שפתי בלתי מבחין בשלושתם. הדוגמאות הבאות (25–31) מלמדות על חילופי האותיות האלו:

(25) *yniuria-injuria* (ו, א, ב) = 'עלבון' (אינג'וריה בנוסחי ונציה העבריים ובנוסחי המזרח).

(26) *lej-lei-ley* (סיום ב, ב; ד, י) = 'תורה'.

(27) *juizio-yujzio-yuizio-juzzio* (א, א, ח, יח; ד, ז, כב; ה, ח, יח) = 'משפט, דין'.

(28) *j-y* (א, ד, טז) — מילית החיבור.

(29) *h/fabla-h/favla* (א, ה; ג, י; ו, ה) = 'שיחה'.

(30) *palauras/palabras* (א, ה, יז; ב, ז, ט) = 'דברים (דברי תורה)'.

(31) *beveran/beueran* (א, יא) = 'ישתו'; *beveras-beberas-beueras* (ו, ד) = 'תשתה'; *beuraie-bevraye-beuraje* (ו, ז) = 'שיקוי' (ברוב נוסחי איטליה). *xarabe-xarave* (ו, ז) = 'שיקוי' (בנוסחי אמשטרדם. המלה שארא בי אומצה בספרדית מן הערבית; בסידור פירנצי תצ"ו הנוסח הוא *xarope*. והשווה סירופ).

חילופי $v-u, y-i$ נפוצו בספרדית ובלשונות אחרות ממוצא לאטיני, ותפקיד האותיות היה תנועתי. תפקידי j ו- b , לעומת זאת, היו עיצוריים בעיקרם. החילופין דלעיל מעידים על הגייה דומה של העיצורים לתנועות, כפי שנמצא גם בספרדית לאחר ימי-הביניים.²⁷

האות x נדירה, והיא מצויה במקום שמסורת ההיגוי מתייחסת לשורק החיכיי-מכתשי האטום /š/. לדוגמא:

(32) 'אמר' (ב, ו, ט [4X]): *dixo*; 'אמרר' (א, א, ה; ב, י; ג, ג): *dixerō, dixerōn*

25 ראה: A. Alonso, *De la pronunciacion medieval a la moderna en Español*, Madrid 1969, Capitulo VI

26 התופעה מזכירה את היגוי היו"ד בקהילות צרפת. ראה: יג"פ גומפרץ, 'לתולדות הגיית היו"ד', תרביץ טו (תש"ד), עמ' 143–160. התפרסם גם ב'מבטאי שפתנו', ירושלים תשי"ג, עמ' 51–86.

27 ועדויות לכך בספרדית עצמה. ראה: אלונסו, שם, פרק 1, עמ' 21–62.

- (o מאונפפת), dixieron,²⁸ dizieron (בפרארה ובוונציה בדרך-כלל dixeron או dizieron, בפירנצי ובאמשטרדם בדרך-כלל dixieron).
- (33) 'הרחק' (א, ז): alexate (בוונציה); 'יתרחק' (ב, ט): alexara (ונציה תס"ז וסידור פירנצי).
- (34) 'תעזובו' (ג, יד = תרגום משלי ד, ב): dexéys, dexedes.
- (35) 'שפל' (ד, ד; ה, יט): baxo; 'שפלה' (ה, יט): baxa.
- האות x אינה באה במקום שי"ן של שמות עצם פרטיים עבריים. לייצוג השי"ן מקובלת האות s. היא מייצגת רק אותו הגה /š/ שהפך בעת החדשה לחוכך ויילוני /x/ בספרדית הקאסטיליאנית, ומיוצג בה באות j. גם כתיבים אלו מקבילים למה שנמצא בספרדית הקאסטיליאנית באותה עת, ומלמדים על השפעה הדדית בין סוגי הספרדית. ב. אך לא רק בתופעות הפונולוגיות מתייחדים התרגומים הכתובים באותיות לאטיניות בהשוואה לטקסטים האיטלקיים האחרים הכתובים אותיות עבריות. גם שימושי אוצר המלים שלהם מיוחדים, ונמנה כאן דוגמאות אחדות (36–43):
- (36) 'כף זכות' (א, ו) buena parte, במקום פארטי בואינה, פארטי די מיריסימינטו.
- (37) 'רצה' (סיום): quiso, במקום אינוילונטו.
- (38) 'ציבור' (ב, ב[2X], ד): universidad (בפרארה ובוונציה, congrega בסידור פירנצי ובאמשטרדם, קהל בכל השאר).
- (39) 'אשנה' (ב, ד): leere; בכל השאר: מילדארי.
- (40) 'חכמה' (ב, ז): sabidura; בכל השאר: סיינסייה.
- (41) 'שנאמר': que assi es dicho, como es dicho, que es dicho = 'שנאמר, כמו שנאמר' (ראה לעיל דוגמא 24). בשאר האיטלקיים: קי אנסי דיזי איל וירסו / קומו דיזי איל וירסו = 'כמו שאמר הפסוק'.
- (42) 'זהיר' (ב, יג): apercebido; בכל השאר: אקא בידאדו.
- (43) 'קריאת שמע' (ב, יג): leedura de Sema(c)h²⁹; באמשטרדם: lectura³⁰ de la

²⁸ צריך להיות dixieron. נראה, שיש כאן גרירה מוטעית אחר צורות מסוג hicieron = 'עשו', comieron = 'אכלו' הספרדיות. ההבדל המקובל הוא בין דישירון = 'אמר' (עבר רגיל), דיזירון = 'אמר' (נהגו לומר, אספקט מנהגי-הרגלי).

²⁹ הכתיב Semach בוונציה תס"ז רומז אל הגיית העי"ן הסופית כחוכך וילוני (כמו ח"ת). מתוך בדיקת דרכי הכתיב של שמות העצם הפרטיים בנוסחים הכתובים באותיות לאטיניות מחברו, כי ח"ת מועתקת על-פירוב ב-h ולעיתים בכתיבי ch (בצד h): חנניה ויוחנן. רק פעמיים אין ייצוג לחי"ת (חכינאי Achinay [ג, ד] ויוחנן בן זכאי Yoanan [ב, ח]; כ"ף רפויה וכ"ף סופית מועתקת ב-ch או ב-h. עי"ן מועתקת 68 פעמים כ-h, 12 פעמים אין לה ייצוג. מכאן סביר להניח ש-semach משקף הגיית [semach] כבהגי קהילות הספרדים המזרחיות. ראה: אורה (רודריג) שורצולד, 'היגוי העי"ן בקהילות הספרדים המזרחיות', לשוננו מו (תשמ"ב), עמ' 72–75. אשר לכתיב semach אפשר שהוא רומז אל הגיית העי"ן כחי"ת, אך אפשר שהוא אינו אלא קונבנציה אורתוגרפית לסימון העי"ן, כפי שנמצא ב-68 שמות העצם הפרטיים.

³⁰ מלה מאוחרת יחסית.

Semah, במקום מילד אדורה די שמע בנוסחים האיטלקיים האחרים (וראה דוגמא 13 בטבלה 1 לעיל).

יוצא אפוא, כי נוסחי המערב הלאטיניים מיוחדים בתופעות הכתיב המעידות על אופיים הפונולוגי מחד גיסא, ובשימושי לשון מיוחדים המבדילים אותם מן הנוסחים האיטלקיים האחרים מאידך גיסא.

2. נוסחי פיסא וליורנו

דפוסי פיסא וליורנו אחידים בנוסחת הקולופון שבראשם. הם נבדלים בתופעות הכתיב שלהם, המלמדות על איחורים, ובשימושי לשון מיוחדים בתרגום. ונפתח בתופעות הכתיב.

א. דפוסי פיסא וליורנו יוצאי דופן בכתיבם. התופעה הבולטת ביותר היא השימוש

בחי"ת במקום שצפויים צילילי /š/, /ǧ/, /ž/. לדוגמא:

(44) ח' במקום ג' המייצגת /ǧ/ בכל הטקסטים האחרים הכתובים באותיות עבריות: חוסטוס (פתיחה) = 'צדיקים'; חואיזיו (א, א) = 'דין'; חוסטו (א, ב, ג) = 'צדיק'; חינוטיס (א, ה) = 'אנשים';³¹ חוסגאן (א, ו) = 'דין'; חואיסיו (א, ח[2x], יח[2x], ועוד) = 'דין'.

(45) ח' במקום ג' המייצגת /ž/ בדפוסים האיטלקיים או ז' בדפוסים המזרחיים: וייחוס (א, א) = 'זקנים'; איחו (א, ד[3x], ה, ו[2x], ועוד) = 'בן'; מוחיר (א, ה[3x]) = 'אשה'; אוחוס (א, ח[2x]) = 'עיניים'; סיטאחה (א, יג) = 'יסוף'; מיחור (א, יז) = 'טוב (יותר)'; איסקוחיר (א, ב) = 'יבור'; אוחו (א, ב) = 'עין'; אוריחה (א, ב) = 'אוזן'.³²

(46) ח' במקום ג' המייצגת /š/ בטקסטים האיטלקיים (בפרק א'; מפרק ב' ואילך, ג' רק בפירנצי תק"ט, ש' בשאר האיטלקיים), ש' בטקסטים המזרחיים: דיחירון (א, א, ה[2x]); ב, י, ג, ג; ראה דוגמא 32 והערה 28 לעיל) = 'אמר'; אליחאטי (א, ז) = 'הרחק'; דיחו (ב, ו) = 'אמר', ועוד.

גימ"ל בגרש מופיעה בנוסחי פיסא וליורנו לאפיון /ǧ/, כמו: מוג'וס (א, טו) = 'הרבה'; איג'אס (א, ב) = 'מעשים'; וזאת בדומה לטקסטים העבריים האחרים. החי"ת הזאת (44-46) משקפת, כנראה, היגוי של החוכך הוילוני האטום /x/ (המיוצג ב-j בספרדית הקאסטיליאנית). אם נתחשב במיקומן הגאוגרפי המערבי של פיסא וליורנו, בקרבתן היחסית לספרד, וביחסי המסחר שקיימו עם קהילות צפון-אפריקה, נוכל בהחלט להסיק, שבתרגומים אלו יש השפעה חזקה לדרכי ההגייה של הספרדית

31 בבילגראד-וינה יש שימוש בג'נטי. בכל השאר — וארוניס. בכתיבים הלאטיניים — hijos ('בנים').

32 רק בתל-אביב תשי"ט: אוריג'ה.

המודרנית, שבה התרחש המעקף של /g/ ל- /x/. ויש לזכור: המעקף ל- /x/ נתרשח במאות האחרונות, ואף נוסחי פיסא וליורנו הם מאוחרים יחסית (מלפני כמאה וחמישים שנה).

עוד מאפיין כתיב מאוחר הוא השימוש בסמ"ך בלבד לייצוג /s/. השי"ן מייצגת /š/ בשמות עצם פרטיים בלבד.³³ בכל הטקסטים האיטלקיים האחרים (ובמזרחיים גם כן) נפוץ השימוש בשי"ן לסימון /s/, אם כי לעיתים כתובה גם סמ"ך. לצורך סימון ה- /š/ משתמשים הטקסטים האיטלקיים בגימ"ל או בשי"ן, כמודגם ב-46.

ג. השימוש ב-f תחילית³⁴ במלים כמו: פ'אבלאר = 'לדבר'; פ'ורנו = 'תנור'; פ'ירמוזו = 'פה'; פ'ארינה = 'קמח' — כידוע בדיבור הסאלוניקאי,³⁵ אינו מתועד כמעט במסורות המזרחיות של פרקי אבות.³⁶ שימוש נפוץ במיוחד נמצא לו בפרקי אבות מפרארה ומונציה,³⁷ הכתובים באותיות לאטיניות. במקום f נמצא h בסידור פירנצי ובנוסחי אמשטרדם, וה"א לעיתים בדפוסים האיטלקיים באותיות עבריות מונציה ומפירנצי, אבל לא מפיסא וליורנו. בדפוס פיסא וליורנו הכתיב הוא באל"ף בלבד. טבלה 2 מדגימה את שינויי פיסא וליורנו משאר נוסחי המערב.

33 ראה את דיונו של בוניס באשר להתפתחות השימוש בשי"ן ובסמ"ך הכתובים בספרדית-יהודית ובלאדינו: D.M. Bunis, 'The Historical Development of Judezmo Orthography — A Brief Sketch', *Working Papers in Yiddish and East European Jewish Studies*, 2 (1974)

34 ראה דיוניהם של בוניס, וקסלר ואחרים המצוטטים אצלם בדבר מעמד ה-f: D.M. Bunis, 'Problems in Judezmo Linguistics', *Working Papers in Sephardic and Oriental Jewish Studies*, 1 (1975), pp. 1–38; P. Wexler, 'Ascertaining the position of Judezmo within "Ibreo-Romance"', *Vox Romanica* 36 (1977), pp. 162–195 של פרארה. ראה: ספיחה (לעיל, הערה 2, מס' 1), עמ' 101, ומילונו בעמ' 384–399.

35 ראה: C.M. Crews, *Recherches sur le judeo-espagnol dans les pays balkaniques*, Paris: 1935

36 פירידאס (ה, ד) = 'מכות', מצוי בכל המסורות המזרחיות וכן בנוסחי ונציה הלאטיניים. בסידור פירנצי: heridas. בפיסא וליורנו, בוונציה תצ"ט ותק"ם: אירידאס. בפירנצי תק"ט וונציה תנ"ו הקטע חסר. במקרים בודדים נוספים יש f גם בסלוניקי. למשל: בפאייאדו (ה, ה) = 'נמצא'. בשאר המזרחיים זה אייאדו. אבל פאייאדה (י, ח) = 'נמצאת', בכל המזרחיים בפ"א. fuyda/fuida (ד, כב) = 'מנוס'. בסידור פירנצי ואמשטרדם: huyda. בפיסא וליורנו: חואידה. בפירנצי העברי: אואידה. בוונציה העבריים פואידה.

37 אבל לא 'בן' שהוא תמיד hijo, היג'ו, אף-על-פי שבדיבור הסלוניקאי הוא שכיח בפ"א. באבות, ב'טו' בן חורין' הוא hijo horro בנוסחי ונציה הלאטיניים, hijo hobro בפרארה, libre בסידור פירנצי ונוסחי אמשטרדם, איז'ו פורו בנוסחים המזרחיים והיג'ו פורו באיטלקיים שאינם מפיסא וליורנו. בוונציה תנ"ו העברי פיג'ו פורו. בפיסא וליורנו: איחו פורו.

טבלה 2: השוואת כתיבי h-f-h-p-ה לכתבי אל"ף בנוסחי המערב

פרארה וונציה הלאטיניים	פירנצי ואמשטרדם הלאטיניים	ונציה ופירנצי עבריים	פיסא וליורנו	נוסח עברי ומראה מקום
(47) fabla	habla	ה(א)בלה	אבלה	'שיחה' — א, ה[2X]
(48) fazed	hazed	האזיד	אזיד	'עשו' — א, א
(49) faz	haze, haz	האז	אס	'עשה' — א, ו, ט, טו'; ב, ב
(50) fallarsea	hallarsea	האלייארשיאה ³⁸	סי אלייה	'נמצא' — א, יא
(51) falle	halle	האליי	אליי	'מצאתי' — א, יז
(52) fermoso	hermoso	הרמוזו	אירמוזו	'יפה, נאה, יופי, נוי, תפארת' —
fermosura	hermosura	הירמוזורה	אירמוזורה	א[2X], ב; ג, ז; ³⁹ ד, יז; ו, ז, ח
fazedor	hazedor	האזידור ⁴⁰	אזידור	'עושה' — ב, א
faziente				

המלים השכיחות הן: = fazer = 'לעשות'; = fablar = 'לדבר'; = fasta = 'עד'; = fechos = 'מעשים'; = farina = 'קמח'; וכן: = fambre = 'רעב'; = fallar = 'למצוא' (ראה הערות 37 ו-39); = fumo = 'עשן'.⁴¹ נוסחי פיסא וליורנו גורסים בכולן אל"ף: אזיר, אבלאר, אסטה, איג'וס, ארינה, אמברי, אלייאר, אומו.

גם כתיב זה באל"ף יכול לשמש עדות לאיחורם של הטקסטים ולהשפעת ההגייה הספרדית המודרנית עליהם. תפוצת הפ"א והה"א (גם כהיגוי לחי"ת) היא בדרך כלל עדות למערביותם של הטקסטים בספרדית-יהודית. הדפוסים לפרקי אבות מפיסא וליורנו הם המערביים ביותר מבחינה גאוגרפית, ואף-על-פי-כן אין בהם עדות לפ"א או לה"א, בגלל ההשפעה הספרדית המודרנית עליהם, שבה הם נעלמו בהגייה מרבית הדיאלקטים.

ג. דוגמאות נוספות מראות את ייחודם של פיסא וליורנו. שימושי אוצר המלים או תרגומים מיוחדים השונים מכל שאר הטקסטים מעידים על ייחודם, אם כי לא בהכרח על איחורם:

38 בפירנצי העברי: סירא אלייארדו.

39 hermoso בביטוי 'ומה נאה ניר זה', מיד אחרי fermoso שב'מה נאה אילן זה' בפרארה ובוונציה הלאטיניים, ושם החילופין הם בין אירמוזו להירמוזו בפירנצי ובוונציה העבריים. באבות ד, יז רק hermosa [2X] בכל הנוסחים הלאטיניים. בפירנצי העברי פעם אחת הירמוזה, ופעם שנייה אירמוזה.

40 יוצא דופן פאזידור בוונציה תנ"ו.

41 בנוסחי ונציה העבריים: פומו (ה), ה). בפרארה ובוונציה הלאטיניים: fumo. בסידור פירנצי ואמשטרדם: humo. בשאר: אומו.

- (54) 'שכר' (ב, א, ב, יד, טו, טז[2x], ועוד): פרימיו, ולא פרסיו כבכל שאר הטקסטים.
- (55) 'כף זכות' (א, ו): פארטי די מירסימיינטו⁴² במקום פארטי בואינה או buena parte (ראה דוגמא 36 לעיל).
- (56) "שמה" (א, יג): סו פאמה = 'פרסומו'. בכל השאר סו נומברי = 'שמו'.
- (57) 'רשות' (א, י): ריינו = 'מלכות'.⁴² בשאר: סניוריא, מאגיסטראדו, ליסינסיה; אבל אותה מלה בפרק ב משנה ג מתורגמת סניוריא בכל הדפוסים, כולל פיסא וליורנו.
- (58) 'עומד' (א, יח): סי מאנטייני.⁴² בשאר: סי סוסטייני. רק בסידור פירנצי ובפרארה firme.
- (59) 'לידי עבירה' (ב, א): אירגו די פיקאדו. בשאר: לוגאר די עבירה (במזרחיים), לוגאר די פיקאדו (ונציה עבריים, ונציה תס"ז הלאטיני), manos de pecado (ונציה תי"א), ocasion de pecado (סידור פירנצי ונוסחי אמשטרדם).
- (60) 'זכאין' (א, ח): מירסידוריס.⁴² בשאר: לימפיוס = 'נקיים' או בואינוס = 'טובים'.
- (61) 'אומדות' (א, טז): אטאסאמיינטוס. בשאר — מגוון. ראה דוגמא 20 לעיל.

3. שאר נוסחי המערב

הנוסחים האחרים מאיטליה (פירנצי תק"ט, ונציה תנ"ו, תצ"ט, תק"ם) כתובים באותיות עבריות ומנוקדים בסימני הניקוד הטברניים. ייחודם הבולט ביותר הוא כתיב תדיר של שיי"ן לייצוג הפונמה /s/. אמנם השימוש בניקוד הטברני מאפשר הבחנה בין /š/ ל-/s/ בעזרת נקודה דיאקריטית לימין השיי"ן או לשמאלה, אך בטקסטים העבריים מאיטליה אין הבחנה כזאת כלל. לדוגמא: טודוש (פתיחה) = 'כל', בוונציה תנ"ו, תצ"ט, תק"ם; מיש (פתיחה) = 'שלי', בוונציה תצ"ט, תק"ם; פלאנטאש (פתיחה) = 'מטעים', בפירנצי תק"ט, ונציה תנ"ו, ועוד. השימוש החופשי בשיי"ן ימנית ושמאלית מלמד על חוסר ההבחנה הפונטית ביניהן,⁴³ ושתייהן, כנראה, הגויות כ-/s/.

האות גימ"ל וסימן דיאקריטי עליה משמשת לייצוג הפונמות /ž, č, ě, š/ — כמקובל בטקסטים ספרדיים-יהודיים בני אותן תקופות (ראה בוניס, הערה 33 לעיל). באותם נוסחים איטלקיים יש אם כן מייחודם של הטקסטים המערביים בכלל, הנבדלים מן המזרחיים כפי שהדגמנו לעיל, בדוגמאות 4—24, ויחד עם זאת שונים הם

42 וכך גם בפירנצי תק"ט. וראה לעיל הערת הקולופון לפירנצי תק"ט, והערה 18.
43 וראה: יג"פ גומפרץ, 'השיי"ן, גלגוליה וטלטוליה', תרביץ יג (תש"ב), עמ' 107—115. התפרסם גם ב'מבטאי שפתנו', ירושלים תשי"ג, עמ' 33—50.

מן הטקסטים הכתובים באותיות לאטיניות (ראה דוגמאות 25–43) ומנוסחי פיסא וליורנו (דוגמאות 44–61), ובכך הם יוצרים קבוצה נפרדת.

אחרית דבר

בסקירתנו כאן מיינו את סוגי התרגומים של פרקי אבות ללאדינו⁴⁴ על-פי תכונות לשוניות חיצוניות כגון הכתיבים, המשקפים את המבנה הפונולוגי, דרכי הכתב והשימוש באוצר מלים. הראינו שיש הבדלים בין הדפוסים המזרחיים, שנדפסו בתחומי האימפריה העות'מאנית,⁴⁵ ובין המערביים שמקורם באיטליה ובהולנד. בין המערביים ניתן להבחין בין אלו שנכתבו באותיות לאטיניות ובין אלו שנכתבו באותיות עבריות ונוקדו ניקוד מלא. בין אלו שנכתבו באותיות עבריות ובניקוד, זרים במיוחד נוסחי פיסא וליורנו, שהם לא רק מאוחרים יחסית מבחינת תקופתם, אלא אף מעידים על כתיבים המושפעים מהיגוי הספרדית הקאסטיליאנית החדשה. ויש כמובן עוד לבדוק את מידת הקירבה שמגלים טקסטים אחדים זה לזה יותר מאשר לאחרים, ואת הסיבות לה, כפי שנרמז כבר לעיל (למשל דמיון פירנצי באותיות לאטיניות לנוסחי אמשטרדם, או דמיון פירנצי באותיות עבריות לנוסחי פיסא וליורנו).

הדמיון שהצגנו כאן הוא תחילי וכללי, ומתבסס על תופעות לשון שונות. מיון מסוג זה יש בו עניין לא רק מן הבחינה הלשונית הטהורה, שהוא מאפשר שחזור של אבות טקסטים לנוסחים אלו, אלא גם מן הבחינה הסוציולינגוויסטית. השאלות הבאות עדיין טעונות בדיקה:

1. האם עדויות הכתיב ושימושי המלים יש בהם כדי לרמוז על מקורם הגאוגרפי והאטימולוגי של הטקסטים בחצי-האי האיברי, ארץ האם (לדוגמא: פ"א וה"א, מלים בנות מוצא ספרדי או פורטוגזי)?
2. את אילו קהילות שימשו הטקסטים השונים? אם כל נוסחי המערב שרתו את קהילות האנוסים, מדוע יש הבדלי כתב ביניהם (אותיות לאטיניות לעומת עבריות)? ברי לנו, שהנוסחים הלאטיניים ונוסחי פיסא וליורנו 'ספרדיים' יותר מן האחרים.⁴⁶ האם נסיק מכך, שהם הופנו לקהילות שונות — קהילות אנוסים שחזרו ליהדות, לעומת קהילות יהודיות מקוריות?

44 כוזר, לא נכללו כאן במיון הפירושים הכתובים ספרדית-יהודית. ראה הערה 8 לעיל.

45 הבדלים אחדים נמצא גם בין טיפוסים בילגראד-וינה ובין שאר טיפוסים המזרח, ואין כאן מקום להאריך.

46 מעניין גם, שבנוסחים הלאטיניים כולם ונוסחי פיסא וליורנו מופיעות משניות הסיום ממכות ג, ט"ז בסוף פרק א' ובסוף פרק ו' בשלמותן, והן מתורגמות בשני המקומות. בשאר הנוסחאות באותיות עבריות מצויה משנת הסיום ורק בסוף פרק א', והיא נרמזת בלבד בסופם של כל שאר הפרקים. ויש בתופעה זו יותר מאקראיות. ראה תיאורי ב'עלי-ספר' תשמ"ה/ו.

3. באיזו מידה מעיד השימוש באוצר המללים העברי המוגבר במזרח, על מעמדה של העברית בחייהם הדתיים-תרבותיים של היהודים ועל משקלה בספרדית-היהודית?

עסקנו כאן במיון טיפוסי הדפוסים. לא תיארנו אותם לפרטיהם מבחינת דרכי הדפסתם, כתיביהם וניקודם, שיטות הסימנים הדיאקריטיים וכו'. תיאורים מן הסוג הזה עתידים לזרות אור ולאושש ממצאים אחרים על דרכי הכתיב של הטקסטים בספרדית-היהודית.⁴⁷ כן לא עסקנו במסורות העבריות של המשניות המתגלות בתרגום,⁴⁸ וגם לא התייחסנו לשאלות הפרשנות המשתקפות בתרגומים. אף באלו העניין רב ותרומתם תהיה רבה במחקר מסורות התרגום. לכן אסיים כאן בדוגמא המראה את יחסי הפירוש והתרגום בסוגי התרגומים:

'המלביץ את פני חברו ברבים' (ג, יא)

מתורגם בכל הנוסחים האיטלקיים באותיות העבריות⁴⁹ כך:

(א) איל קי איבלאנקיסי פאסיס די סו קומפאניירו אין פובליקו.

היינו: המלביץ פנים של חברו בציבור.

בנוסחים המזרחיים התרגום הוא:

(ב) איל קי אבי'רגואינסה פאסיס די סו קומפאניירו/חבר אין לוס מונג'וס.

היינו: המבייש פנים של חברו ברבים.

ב-(א) אינבלאקאר ['להלביץ'] הוא תרגום מילולי של העברית. אין פובליקו ['בציבור'] מביא את פירושו של 'ברבים'. לעומת זאת אבי'רגואינסאר ['לבייש'] ב-(ב) הוא פירוש ל-'להלביץ', אבל מונג'וס ['רבים'] מתרגם מילולית את הנוסח העברי.

באותו משפט עצמו התרגומים האיטלקיים נוקטים תרגום מילולי בראשיתו ופירוש בסופו, ואילו המזרחיים — פירוש בראשיתו ותרגום מילולי בסופו. לכאורה, מצב מאוזן ושקול של פירוש ותרגום, ולפיכך לא מעניין; ברם, מחקר שיטתי ומעמיק בדרכי הפירוש והתרגום המשתקפות במסורות השונות, עשוי ללמד על תפיסת משמעותיותם של פרקי אבות, ומכאן חשיבותו.

47 למשל, המעבר ההדרגתי משי"ן לסמך, סימוני הגימ"ל בגרש, זרקא, רביע או סגול וערכם הפונטי וכו'. ראה: בוניס, לעיל, הערה 33.

48 בדיקת הנוסחים, אף שהם מאוחרים יחסית לכתבי-היד, עשויה לזרות אור על מסורות הלשון לקריאת 'פרקי אבות' בקרב היהודים יוצאי ספרד. ראה: שרביט, לעיל, הערה 1; מ' בראשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה (עדה ולשון ו), ירושלים תש"ם. לעיתים ברור הוא, שנוסח התרגום מועתק ממקור אחר ולא מתורגם ישירות מן המקור העברי. לדוגמא, א, יח, ונציה ת"א: בעברית — הוא היה אומר; בתרגום — Raban Simhon hijo de gamliel disien, ואין כאן מקום להאריך.

49 בוונציה ת"א חסרים הדפים של פרק ג. בוונציה תס"ז המשפט אינו מצוי בנוסח העברי ובתרגום. בסידור פירנצי el que afronta su compañero en publico, כלומר 'המבייש את חברו בציבור'.